
Cita bibliogràfica: Querol, Vicent A. & Xavier Ginés Sánchez (2020). La participació dels espais rurals en la sostenibilitat ambiental. Anàlisi dels discursos d'iniciatives productives en el context rural de Castelló. *Disjuntiva*, 1(2), 13-28. <https://doi.org/10.14198/DISJUNTIVA2020.1.2.2>

La participació dels espais rurals en la sostenibilitat ambiental. Anàlisi dels discursos d'iniciatives productives en el context rural de Castelló

The participation of rural spaces in the environmental sustainability. Analysis of productive initiatives discourses in Castellón's rural contexts

Vicent A. Querol (Universitat Jaume I)

Xavier Ginés Sánchez (Universitat Jaume I)

Resum: Els espais rurals han estat cridats a jugar un paper central en la lluita per pal·liar els efectes del canvi climàtic. La categorització exògena que ha dividit i separat la natura de la societat i la cultura ha tingut efectes negatius sobre la relació entre les poblacions rurals i les institucions que han de vetlar per la sostenibilitat ambiental. Aquest article es planteja l'anàlisi d'iniciatives productives que, des de les àrees rurals de Castelló, hem identificat amb el concepte de Nova Ruralitat i de quina manera els seus discursos harmonitzen amb la sostenibilitat ambiental. L'enfocament teòric revisa un marc on s'exposen les accions del conservacionisme propi de les àrees protegides i del desenvolupament rural, com també les noves concepcions que reforcen els enfocaments que donen veu i valor a les mirades des del rural. I això sense perdre de vista un context institucional supralocal que concentra serveis i infraestructures a les ciutats al temps que genera normatives que segueixen desequilibrant el territori valencià. El bastiment d'una ciutadania rural conscient del canvi climàtic alhora que esperonada a la participació en els processos institucionals esdevé una de les claus d'una sostenibilitat ambiental que ha de recolzar-se sobre una altra sostenibilitat: la social al rural.

Paraules clau: rural, sostenibilitat ambiental, participació, conservacionisme, desenvolupament rural.

Abstract: Rural areas have been called to play a central role in the fight to mitigate the effects of climate change. The exogenous categorization that has divided and separated nature from society and culture had negative effects on the relation between rural dwellers and the Institutions that supposed to look after environmental sustainability. This article is an analysis of productive initiatives that, from the rural areas of Castellón (Valencian Autonomy), we have identified accomplishing the concept of New Rurality, and how in their discourses they harmonize with environmental sustainability. The theoretical approach reviews a framework in which the conservation actions related to protected areas and rural development are exposed, as well as the new conceptions that reinforce approaches that give voice and value to rural views.

And so, without losing sight of a supralocal institutional context that concentrates services and infrastructures in the cities, while generating regulations that keep unbalancing the Valencian territory. The construction of a rural citizenry aware of climate change while encouraging participation by institutional processes, all together becomes one of the keys to environmental sustainability that must be based on another sustainability: social sustainability in the rural areas.

Keywords: rural, environmental sustainability, participation, conservationism, rural development.

V.A. Querol: <https://orcid.org/0000-0003-1051-6433>

X. Ginés: <https://orcid.org/0000-0002-1156-4042>

Correu electrònic de correspondència: fgines@uji.es (Xavier Ginés).

Llicència: Aquest treball està subjecta a una llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY 4.0).

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ca>

© Vicent A. Querol & Xavier Ginés Sánchez

1. Introducció

Els escenaris futurs per a la sostenibilitat ambiental de la Mediterrània es preveuen difícils. Les previsions del canvi climàtic auguren unes condicions que, tal com ja estem copsant, aniran polaritzant-se amb episodis cridats a desfer molts dels equilibris dels seus ecosistemes que ara coneixem. Si el problema han estat les persones, la temptació de treure-les dels ecosistemes sura de forma constant dins una equació, a priori, clara i simple. En conseqüència, com que l'antropització ha generat el mal, mort el gos s'acabaria la ràbia. Una equació que, com a poc, es topa amb models de gestió històrica dels territoris que han sabut conjuminar l'explotació dels recursos amb una sostenibilitat dels mateixos, i això durant segles. Aquesta presència humana que als espais rurals del País Valencià ha anat minvant, des de fa més d'un segle, dins un model desequilibrant que concentra les dinàmiques d'activitat productiva, les infraestructures i els serveis a les ciutats; i en el nostre cas, ben apegades a la costa. En aquest context, no podem sinó pensar en les transicions d'un model que haurà de respectar una integració equitativa dels territoris, i el fet de que construir «ecoterritoris resilents és essencial i els sistemes regionals/nacionals, per la seua escala i grau de complexitat, constitueixen peces sociopolítiques clau per a això. Efectivament, la integració compatible entre els universos urbans, rurals i naturals per relacionar les necessitats socials i les capacitats ecològiques i per optimitzar la sostenibilitat endògena» (Prats, Herrero, i Torrego, 2016: 178). Un canvi cap a un model que pugui fer front a les crisis que patim i patirem. Una adaptació a l'increment de la seua freqüència, ja siguin aquestes crisis sanitàries, alimentàries o climàtiques. En aquest text proposem una reflexió i una anàlisi sobre els espais rurals en general, però amb la concreció de

la Mediterrània i els espais d'interior del País Valencià. Entrarem en el debat sobre el desenvolupament rural i les seues formes institucionals més significatives a més a prop. En com, als darrers anys, les administracions estan incorporant enfocaments de la perspectiva i mirada rural. També explorarem les condicions de les àrees protegides, que serien les figures vingudes a convertir-se en els referents de sostenibilitat i com es perpetua un conflicte provocat per les categoritzacions que el conservacionisme aplica sobre les poblacions rurals d'arreu del món; finalment identificarem les concepcions d'una nova ruralitat, d'uns espais contemporanis complexos i diversos amb què hauran d'interaccionar les polítiques de sostenibilitat i de desenvolupament. L'anàlisi posterior tracta de captar els discursos que, des de les iniciatives productives, es relacionen amb la sostenibilitat ambiental del territori.

2. La quadratura del cercle: creixement econòmic i equilibri ambiental

Hem incorporat el Canvi Climàtic al nostre present i futur amb la resignació de saber que les instàncies polítiques dels més alts nivells faran ben poca cosa per mitigar-lo. L'assentament de la nostra civilització sobre les energies fòssils i els seus enormes interessos té una inèrcia que arranca de tant enrere, que ha fet impossible deslligar-nos d'ella. Queda dit, al menys des de l'informe Meadows, que el model de desenvolupament econòmic actual condueix a un planeta difícilment habitable a poques generacions vista. Portem dècades amb la certesa que el "desenvolupament" és un concepte científicament fràgil, bastit en un moment històric en què la capacitat depredadora del sistema capitalista, primer de producció i després de consum, havia de vehicular una sortida davant les evidències científiques. Però el debat continuava i pel que fa a l'afectació a territoris concrets, les *teories de la modernització* seguien proposant els canvis induïts des de fora front a l'enfocament del *desenvolupament centrat en la llibertat*, on les persones afectades prenen control de les estratègies que afectaran les seues vides. Això sí, tant l'una com l'altra no es desmarquen del creixement econòmic i les seues conseqüències sobre els aspectes socials i ambientals del territori (Payne i Phillips, 2011). A Europa, el desenvolupament de les àrees rurals ha quedat institucionalitzat amb el programa Leader i els Grups d'Acció Local com a ferramenta endògena, *bottom-up* i de filosofia participativa. Ara bé, el programa ha tingut èxits desiguals a Europa i la degradació d'aquesta ferramenta democràtica al País Valencià ha tingut una etapa nefasta que es tracta de remuntar amb l'actual període (2014-2020). Des d'aquestes polítiques continentals, la sostenibilitat ambiental travessa, amb èxits desiguals, totes les iniciatives engegades i esteses de Nord a Sud i d'Est a Oest de la Unió Europea.

Com que el futur del planeta s'entén i s'administra a escales diverses, les trobades mundials sobre el tema es perceben com escenaris d'esperança que han de marcar un abans i un després. Ara bé, els fracassos de les cimeres del clima i, sobretot, en l'aplicació de les mesures, marquen un panorama descoratjador on la Mediterrània queda especialment afectada (IPCC, 2019) per l'increment de temperatura en el context d'un mar interior i d'espais densament poblats. Al territori valencià, si bé els episodis de pluges torrencials han format part del patró històric, no es registraven amb la freqüència tan alta com l'actual (Escrivà, 2017). Alguna cosa pareguda passa amb la neu: en general neva menys, però s'ha incrementat el nombre de grans nevades. A l'altre extrem tenim els episodis de sequera, en una dinàmica de desertització que avança des del Sud del país. I, ben lligat a la manca d'aigua, el perill de grans incendis va tocant a les portes del

Sud d'Europa. En un moment va ser Portugal, d'altre va ser Grècia... i les persones expertes anuncien que també arribarà ací. Anunciat està i fer-li front és una tasca humana, de gestió i previsió i, cada volta amb més claredat, de model de vida i producció al territori.

En el cas de l'avinguda de DANA¹s es produeix una desfeta important que cal reconstruir per a un dels sectors econòmics més importants del país: el turisme. Servida queda la polèmica quan la propera DANA pot estar a la volta d'una o dues temporades i els costos de reparació fan difícil la sostenibilitat de certes infraestructures de costa. Trobem, doncs, que els models urbanístics de les línies de costa hauran d'adaptar-se a noves convivències amb l'impacte de la natura.

En el cas dels boscos, aterrant ja sobre entorns més a prop d'allò que entenem i percebem com a rural al nostre territori, els perills dels incendis apunten a una manca de gestió integral i a una visió que no contempla com cal la vida i producció als pobles (Lage, 2003). O, d'altra manera, connectant la sostenibilitat social del rural amb la defensa dels boscos, tal com enuncia Marc Castellnou, cap de bombers del Grup de Recolzament d'Actuacions Forestals de Catalunya (GRAF), «els pagesos són gent que apaga incendis i que fabrica certesa de que el país serà viable a futur» (Castellnou, 2020). Per a la viabilitat dels paisatges que tenim, cal apuntalar un espai de vida sostenible i de futur per a les persones.

Tanmateix, de forma generalitzada, ens trobem amb una mirada urbanocèntrica del rural, d'un espai amb construccions simbòliques (Lash i Urry, 1998) del que gaudir i consumir (Crouch, 2006). Sobre els espais rurals es bolquen percepcions o prejudicis construïts durant molt de temps; com també incideixen i alimenten les polítiques i normatives redactades amb un traç únic, sempre urbà.

3. Intents d'actuació amb perspectiva local

Creix, no obstant açò, una mirada i reflexió des del rural que es concreta, a diversos estats, amb una nova forma de relació amb les seues administracions de referència (REDR, 2018176-181). Trobem, no a prop de casa, a les administracions de països del primer món, concepcions assentades com la *rural lens* al Canadà (Government, 2019; ROMA, 2015), el mètode del *rural proofing* per al Regne Unit o Austràlia (Affairs, 2017) amb aplicacions a àmbits diversos, com ara la salut (Eagar, 2013) o l'educació (Wallace i Boylan, 2007). Comparteixen la idea de que les normes que es promulguen des dels centres de decisió política han de passar pel filtre de la ruralitat, escoltar les persones que allí viuen i gestionen i tindre en compte com l'impacten. Això sí, l'expectativa generada d'unes polítiques que havien de ser sensibles als espais rurals i amb l'enfocament de les vides i dinàmiques que allí es produeixen, també ha mostrat les seues ambivalències i límits (Shortall i Alston, 2016; Sherry i Shortall, 2019). En qualsevol cas, cal apuntar que les polítiques per als espais rurals no són neutres i les reaccions dels habitants dependran, entre altres factors i tal com ens explica la literatura, d'un procés més o menys democràtic que s'ha d'obrir per dialogar amb les persones que hi habiten.

Un dels majors camps d'assaig de polítiques al rural als països desenvolupats és, tal com dèiem, Europa. Amb el programa Leader que va engegar-se el 1991 a Europa, els projectes actuen en

¹Acrònim de «Depressió Aïllada a Nivells Alts». El nom popular és «Gota Freda» i consisteix en pluges torrencials que poden provocar inundacions greus i fenòmens marítics que poden destrossar infraestructures costaneres.

espais rurals mitjançant grups d'acció local (GAL). Aquests grups estan convocats a proporcionar projectes concrets que enfortisquen la sostenibilitat social a les zones rurals. Estan cridats a treballar de manera participativa per reforçar la governança als espais rurals. Entenem aquí la governança com un procés per implicar la ciutadania en les seves pròpies institucions (locals, regionals ...) per millorar la qualitat de la democràcia i aprofundir en un procés més participatiu per a la presa de decisions que afecten les seues vides. Amb tot, una participació més democràtica i informada, tal com es va promulgar a partir d'iniciatives de desenvolupament rural de la UE i amb la ferramenta de *desenvolupament local impulsat per la comunitat* (CLLD)², representa un nou esforç cap a un horitzó de desenvolupament més democràtic i participatiu per a les zones rurals al període 2014-2020 (ENRD, 2014). Tanmateix a l'entorn més immediat del País Valencià, la pèrdua de legitimitat dels projectes Leader es connecta, de manera fonamental, amb el clientelisme polític i la instrumentalització del projecte per al poder polític (Esparcia, Escribano, i Serrano, 2015).

4. La necessitat de vincular la sostenibilitat ambiental i la de la vida i les relacions

Al nostre context, la dinàmica queda marcada per un desequilibri territorial entre la costa i l'interior que continua el buidament poblacional de dècades. A sobre de les piràmides demogràfiques malmeses per l'èxode dels anys 60 i 70 del segle XX, tenim ara un altre tipus de despoblament: l'èxode juvenil, amb particular importància sobre les dones qualificades (Aparici, Querol, i Ginés, 2019). Com a conseqüència dels desequilibris territorials que venen enfrontant els espais rurals trobem unes piràmides poblacionals sobre-ennvellides i masculinitzades, amb una falta de dinamisme que, amb la concentració de serveis i infraestructures a les ciutats, precisa de polítiques clares i actualitzades per a la seua sostenibilitat social (Camarero, 2009; Aparici et al., 2019). L'èxode juvenil -sobretot de les xiques qualificades- és el repte més important que, a hores d'ara i en termes socials, enfronta la ruralitat de les àrees del País Valencià (Aparici et al., 2019). Els espais rurals han de ser espais capaços d'atreure projectes vitals per a les dones, llocs on la seua realitat quotidiana no continue invisibilitzada, com propugna, entre d'altres i per a qualsevol espai, l'ecofeminisme (Herrero, 2015). A més, el model existent que divideix i jerarquitzava la producció i la reproducció prové de l'artifici que separa humanitat de natura (Herrero, 2015) tot menystenint l'ecodependència a les nostres vides. L'ecofeminisme, en contemplar conjuntament la reproducció i les relacions, d'una banda; i la sostenibilitat del planeta, de l'altra, fa entendre com «la crisi ecològica és també una crisi de relacions socials» (Herrero, 2015: 6). L'equilibri territorial i ser conscients de la nostra ecodependència demana apostar per revitalitzar la vida rural. Contextos territorials dinàmics, amb agricultures i produccions de proximitat... són claus per fer front a una dependència tan acusada d'importacions per a les matèries fonamentals de la vida. Una dependència exterior que mostra els seus efectes nefastos en crisi com la sanitària de la COVID-19, la pandèmia mundial començada als inicis de 2020.

5. Les àrees protegides com a escenaris de conflicte

² En anglés: community-led local development (CLLD). Es tradueix també com a 'desenvolupament local participatiu'.

A l'imaginari general de l'ecologia resulten molt importants l'existència de les àrees protegides i la imatge social que projecten, concrecions de consum com com l'ecoturisme, etc. que permeten reblar multitud d'arguments i pràctiques que apuntalen aquesta ideologia. Tant és així que als espais on es delimiten aquests tipus de zones surt una nova representació de la natura, una cosmologia sobre com mirar o com estar en el món que té implicacions sobre allò que és correcte o fins i tot sobre allò que és delictuós (West, Igoe, i Brockington, 2006: 255). Tota una literatura recull els canvis causats per la delimitació i posada en marxa d'àrees protegides i com queda palesa la dificultat de pensar en espais buidats i sense gestió local com a llocs sostenibles; lluny de caure, tal com apuntàvem adés, en una dicotomia naturalesa *versus* cultura que ha generat en el camp del conservacionisme tantes àrees de protecció expropiadores de les formes de vida humana existents als territoris (Brockington i Duffy, 2010; Büscher, Sullivan, Neves, Igoe, i Brockington, 2012; Requena, 2015; West et al., 2006). Dins aquesta esfera de la protecció i conservació de la natura, la dicotomia entre cultura i natura es trasllada a un conflicte, dels molts que s'hi apunten, entre dins i fora de l'espai afectat, o en el ser o no ser local, per damunt, fins i tot, de posicionaments ideològics antagònics. Les anàlisis expressen sovint un enfrontament on els locals pugnen per un control de les reserves front a la intervenció externa vinguda amb les seues pròpies agendes internacionals de conservació de la natura dependents d'esferes polítiques no incardinades al territori i una elit científica que l'acompanya i li dóna suport (Whitesell, 1996). L'efecte sobre la població local provoca violències de diferent grau i tipologia, amb resistències a les institucions que hi proposen i, de retruc, a les categories de l'ecologia internacional. L'ecologia té un cul-de-sac en el manteniment d'aquesta manera de relacionar-se. Cal superar, doncs, els models actuals de relació amb la natura tant com els de la relació entre humans on les veus i mirades des del rural són una peça clau del re-equilibri (Requena i Moreno, 2019). Ara bé, sense oblidar que aquests re-equilibris es negocien, tal com adverteixen alguns autors, en el marc d'un neoliberalisme que va adaptant-se a escenaris diversos sense haver d'eliminar del tot les formes existents de relació amb la natura i amb el paraigua d'una relació entre capitalisme i conservació que no és gens nova (Brockington i Duffy, 2010: 478).

6. Les persones joves en el centre de les polítiques contra el despoblament

Pel que fa al territori valencià, si entenem que el buidament poblacional és un problema cabdal per a una gestió sostenible dels espais d'interior, cal generar un dinamisme social on la situació demogràfica derivada dels desequilibris territorials s'ha de capgirar d'immediat. De nou, posem l'èmfasi en que s'ha de combatre l'èxode actual amb una lluita en favor dels projectes vitals per a la gent jove. Amb una analogia pròpia de tants prejudicis arrossegats sobre les societats rurals, les simplificacions al respecte d'una societat estàtica, ancorada en un temps passat, fonamentalment agrícola, etc., troben certa idealització i connexió amb models de conservacionisme que pretenen vendre aquests espais com a contenidors d'una cultura conservada i d'una natura preservada. De fet, els esforços conservacionistes sobre aquest binomi «tendeixen a fixar comunitats i pobles en el temps i l'espai i a no permetre cap canvi» (Est et al., 2006: 261). Entenem, amb aquests autors, que no es pot gestionar de forma dinàmica, democràtica i amb vies de futur un espai protegit si no es contempla com un lloc on dialoguen les necessitats socials actuals i les necessitats ambientals. Més encara quan tant al context del Sud d'Europa com a Sud-amèrica ha quedat rigorosament clara l'heterogeneïtat i complexitat dels espais rurals (Toledo, 1995; Oliva, 2006; Camarero, 2009). Els diversos enfocaments

recomanen encaridament fugir de simplificacions, tant des de la banda dels estudis al voltant de l'ecologia política en denunciar «un procés de simplificació que té lloc quan els biòlegs i altres científics naturals escriuen, pensen i intenten legislar les relacions socials entre les persones i el seu entorn.» (West et al., 2006: 265); com per la necessitat d'entendre una ruralitat que resulta complexa de definir, amb hibridacions entre factors humans i no humans (Woods, 2007) i a la qual se li encomana, entre d'altres exigències, ser garant de la biodiversitat (Woods, 2011).

Amb tot, les vies que proposa l'ecofeminisme i on es miren al mateix nivell l'eco-dependència i la interdependència poden ser un camí fructífer d'imbricacions sinèrgiques d'ambdues mirades sobre territori concrets. Unes mirades que cal fer emergir des de la confluència d'agents diversos, potser no només amb la idea determinista de la localització espacial, sinó tenint en compte una *població flotant* amb compromís i sensibilitat per les circumstàncies i futurs del rural. La intensa mobilitat dels qui habiten i transiten els espais rurals (Oliva, 2018) obre a una complexitat als territoris que, cas de no contemplar-la, continuariem observant un espai del passat o amb una mirada esbiaixada i parcial sobre les seues dinàmiques. O com Whitesell demana, per a garantir una viabilitat social i ecològicament sostenible dels territoris caldrà comptar amb «la màxima participació de la societat civil travessant les barreres espacials i amb una àmplia consideració a les generacions futures» (Whitesell, 1996: 432).

En un escenari de desequilibris territorials que continuen despoblant, d'amenaques ambientals que s'han de gestionar i preveure, amb concepcions conservacionistes d'escassa participació social al voltant del planeta i també al País Valencià, observem que els pobles valencians van redefinint les posicions per a resistir en els seus assentaments (Querol, Ginés, i Aparici, 2020). Front a una concepció ampla i amb visió de futur dels territoris, els enfocaments reductivistes i sectorials s'allunyen d'una concepció de la ciutadania rural com un cos integral de drets, com també d'una població que, fruit d'aquest empobriment, s'acaba concebent com a vehicle instrumental per garantir la sostenibilitat ambiental o, dit breument, com a *jardiniers de la natura*. En aquest sentit, Manuel González Fernández planteja la “desconstrucció” del desenvolupament rural essencial, que normalment resta vinculada als desenvolupaments econòmics, polítics i administratius; en canvi, l'autor proposa un model d'entesa transversal, incloent-hi les dimensions “demogràfiques, econòmiques, culturals, polítiques i socials”. Per a fer-ho possible, destaca “recomanacions per incorporar les posicions dels agents (a identificar) i la gestió ambiental” (González, 2006).

Les heterogeneïtats, la complexitat d'aquests espais es recullen adequadament amb un terme ric i extens com és el de *Nova Ruralitat* (Kay, 2009). Aquesta riquesa actual que se sustenta, en gran mesura, en les intenses mobilitats, ve exigint serveis i infraestructures, polítiques de deixen de buidar-la. El foment d'espais on els projectes vitals siguen atractius, on és espacialment necessari que allí les xiques puguen ser modernes i de poble alhora (Gómez Benito i Díaz Méndez, 2009). Aquesta *nova ruralitat* tracta de ser atractiva en un espai global i fent valdre les seues «dinàmiques virtuoses de construcció territorial» (Bonnal, Bosc, Díaz, i Losch, 2003: 13). Cal apuntar que aquestes dinàmiques ja no es sostenen amb massa exclusivitat sobre una agricultura que ha anat abandonant el camp (Camarero, 2017) i, com ocorre al rural europeu, es multipliquen les activitats diverses més a prop de la idea d'un món modern (Sampedro Gallego, 2008) i de les relacions socials que d'aquest s'esperen.

7. Objectius i Metodologia

Aquest article es planteja l'anàlisi d'iniciatives identificades amb el concepte de Nova Ruralitat i la relació dels seus discursos amb les categoritzacions conservacionistes i amb el desenvolupament rural. O, d'altra manera, s'intenta respondre a la pregunta de si existeixen línies discursives en l'àmbit de la producció als espais rurals que harmonitzen o entrebanquen una sostenibilitat futura dels territoris. Aquestes iniciatives productives de la nova ruralitat, a més de fonamentar la sostenibilitat social (Querol et al., 2020), integren la sostenibilitat ambiental en les seues pràctiques i discursos? Amb tot, l'anàlisi tracta de captar els discursos que, des de l'àmbit productiu, es representen el medi ambient. I, de manera més concreta, les ideologies que es vehiculen a través de la gestió de la producció, de la relació d'aquesta amb la natura o amb les persones consumidores.

A tal fi, l'anàlisi s'emmarca dins de les Primeres Jornades d'Afirmació de la Nova Ruralitat. Els autors de l'article participen en l'esdeveniment des de la seua concepció i organització. Entenem que les jornades comuniquen des del rural cap al rural. La seua celebració s'executa en un espai rural i identifica iniciatives i agents del territori d'interior de les comarques de Castelló que estan implicats en la recerca de solucions innovadores en un context complex per a fer sostenibles econòmica, social i ambientalment les iniciatives productives.

En un format més o menys tradicional, les jornades programen conferències i taules rodones. També, però, es va concebre una format pilot definit com a *show-cast*. Aquesta experiència selecciona un ventall d'iniciatives identificades dins els paràmetres de la *nova ruralitat*, que hagen estat capaces d'entroncar amb formes tradicionals que han catapultat cap a una producció i gestió actual i moderna. El format tracta d'emfasitzar el valor, i importància de cada cas, amb una dinàmica comunicativa que aporte frescor en l'exposició de les diverses iniciatives. Així, la configuració del format vetla per la seua agilitat i captació de l'atenció del públic present. A aquest objecte, el de ser àgil i atractiu, el *show-cast* és conduït per una presentadora professional amb el suport escènic d'una banda de música, també rural, que connecta el pas d'una a una altra iniciativa amb un directe engrescador. L'espai físic és l'auditori municipal de Benlloc (la Plana Alta, Castelló). En concret, es van exposar en aquest format una selecció de 13 projectes productius del territori rural de la província de Castelló. La selecció es fonamenta en un seguit de criteris que exemplifiquen la diversitat productiva al territori: activitats agropecuàries, industrials i terciàries; encara que cal apuntar com moltes de les iniciatives es mouen de forma transversal entre diversos sectors. Un segon criteri va ser la seua cobertura representativa de l'espai de la ruralitat de la província de Castelló. També es va tractar, en tercer lloc, de significar la presència femenina, amb la identificació i selecció de projectes liderats per dones. Finalment, les iniciatives havien de contenir característiques pròpies de la concepció de nova ruralitat, tal i com hem definit més amunt. El següent quadre mostra els perfils dels 15 participants indicant el sexe entre parèntesis.

Quadre 1. Perfils

Formatger artesà 1 (H)	Xef Slow Food (H)
Formatger artesà 2 (H)	Allotjament sostenible (H)
Artesana Cosmètica Natural (D)	Gerent empresa menjadors escolars (H)
Cooperativistes Patata i Tòfona (H i D)	Grup de fotografia de festivals (H)
Comercial internacional (H)	Viticultor (H)
Empresaris de calçat (H i D)	Gerent Cooperativa (H)
CEO empresa software (H)	

Font: elaboració pròpia

Les I Jornades d'Afirmació de la Nova Ruralitat tenen entre els seus objectius específics presentar projectes que trenquen amb concepcions obsoletes sobre la ruralitat. Aquest disseny comporta la selecció d'iniciatives que impliquen una renovació dels discursos sobre el rural des de les mateixes pràctiques productives.

El treball que aquí presentem és, per tant, l'anàlisi dels discursos que van produir en aquell show-cast. A més, la informació s'enriqueix amb la visita a 11 de les 13 iniciatives, així com entrevistes complementàries prèvies o posteriors al *show-cast*. en tots els casos. Finalment, s'ha analitzat la informació de les pàgines web de cadascun dels projectes. Tota aquesta informació lateral té l'objectiu d'afinar millor els contextos d'aquests projectes empresarials, de descriure puntualment dins l'anàlisi amb l'objectiu d'interpretar amb major garantia l'enunciació dels discursos reproduïts en aquest show-cast.

Les condicions concretes a tindre en compte de la producció dels discursos són: el biaix de parlar en una situació pública, a un escenari d'un auditori per part de persones que poden estar més o menys avesades a fer-ho; no obstant això, el públic al qual es dirigeixen els missatges és un de receptiu a les circumstàncies del rural i els seus esforços, reflexions o iniciatives sobre el seu desenvolupament. El registre documental és obert, es pot consultar el vídeo editat a la plataforma YouTube que conté gran part del *show-cast*.³ de les I Jornades d'Afirmació de la Nova Ruralitat celebrades a novembre de 2016.

8. Anàlisi

Les iniciatives al rural han estat sovint criminalitzades ja que no entraven dins les categories d'un conservacionisme també present al nostre territori (Requena, 2015). La consciència

³ Amb el títol 'Showcast Jornades d'Afirmació de la Nova Ruralitat' es troba a Youtube en la següent adreça: <https://www.youtube.com/watch?v=aXPMF-14RPc&t=4394s>

ambiental però, està també ben inserida als projectes productius de les àrees rurals del País Valencià. Els impactes energètics i paisatgístics de les diverses explotacions suposen un repte majúscul en engegar infraestructures al territori. El recent impuls de l'economia i cultura vitivinícola a les comarques de Castelló del País Valencià (Ferrerres Bonfill i Querol Vicente, 2019) està desenvolupant bodegues amb una mirada ambiental i pràctiques sostenibles. Això implica canvis de models constructius, que dialoguen amb pràctiques tradicionals, i en ser preguntat descriu que és

com una cova [...] l'hem fet baix terra, no tenim aparells d'aire condicionat, no tenim la climatització i simplement amb coses tan senzilles com obrir portes per fer entrar la corrent i compensar els aires o si fa falta humitat, agafar un poal d'aigua i tirar-lo al mig per a que eixa humitat puge... pues d'eixa manera s'intente conservar una temperatura (Viticultor)

No estem davant models tradicionals fixats en el passat, més bé es tracta d'un diàleg dels sabers locals oberts a un futur sostenible. Noves ocupacions agrícoles que conjuminen nous models de mercat i venda amb cultius tradicionals. I les persones que ho gestionen reivindiquen noves formes cooperatives, conreant *pataques* de forma ecològica,

Fem exactament el mateix que feien els avantpassats que vivien a Vistabella: cultivar les pataques i vendre-les. Recuperem terres ermes, llavors (Cooperativista Pataca i Tòfona, H)

Al temps que es lluita, des de la producció, per una agricultura viva i sostenible, per mantindre la biodiversitat de llavors autòctones, com ara llegums; també trobem iniciatives assentades sobre un discurs de la gestió del territori, de la recuperació de la biodiversitat i la seua valorització, però on també es procura fer possible la vida als entorns rurals. El comerç de productes alimentaris implica una elevadíssima connexió amb els mercats urbans, amb les demandes d'un territori rural al qual confiar el menjar de quotidià. Estan, doncs, connectant amb valor emergent *postmodern*, de productes amb significats, que identifiquen un territori proper i generen confiança. En aquest sentit, el fet de donar-li de menjar als fills als menjadors de l'escola, on la preocupació per un consum saludable i segur queda palesa en el moment que es vol elaborar *menjar de qualitat per a xiquets [...] des d'un punt de vista de la sostenibilitat social, mediambiental, del producte de proximitat, producte fresc, producte local i producte de qualitat* (Gerent empresa menjadors escolars).

En aquest cas, la demanda de les escoles, tant urbanes com rurals, dels serveis d'aquesta empresa, respon a un model de negoci que ha trencat el mercat al territori en favor d'una filosofia més sostenible, d'una gestió i elaboració del menjar que defuig dels estàndards del càtering assentats als darrers temps i aposta per una línia amb molt bona acollida per la creixent preocupació de les famílies sobre el menjar de les seues filles i fills. En aquest sentit, la iniciativa no serveix a escoles que no estiguen dotades de cuina *in situ*, ja que no fa càtering a l'ús sinó que el menjar és elaborat sempre la mateixa escola. A més, els seus menús es contempen dins els majors graus de producte ecològic del mercat.

La capacitat de control sobre la cadena de valor permet, en altres casos, una major garantia del producte, a cada estadi, i fins l'arribada al cistell del consumidor,

Nosaltres tenim les ovelles, nosaltres fabriquem, nosaltres venem, aleshores controlem tot els paràmetres del que és el formatge (Formatger artesà 2).

Aquesta presència integral sobre un espai i territori concret suposa una gestió dels recursos que ha de mirar per la qualitat de les pastures, per uns farratges saludables i uns boscos sanejats. Així, acompanyant altres beneficis ambientals, la pastura del ramat pels boscos es converteix en una neteja preventiva davant els incendis. Són formes tradicionals de pastura que es vinculen a produccions modernes; des de la gestió del bosc fins transformar a formatges de qualitat que fan ús de tecnologia avançada.

Les connexions amb sabers tradicionals re-signifiquen el seu valor, ara actualitzat i gestionat per a formes de consum contemporànies. El ventall de reivindicacions dels sabers rurals es concreta també amb la tradició practicada i transmesa per les dones. Si bé sabem que el treball de la dona ha estat també particularment invisibilitzat als espais rurals (Sampedro Gallego, 2014), tant les cures com moltes altres tasques clarament productives han quedat ocultes, sovint en el marc de les explotacions familiars. L'economia feminista trenca les barreres històriques i patriarcals de la divisió sexual del treball, tot afirmant que «no hi ha separació de l'organització dels processos socials per al sosteniment de la vida» (Salobral Martín, 2017). El sosteniment de la vida ha comptat sovint amb un patrimoni de saber femení que, en ser heterodox socialment acabava sent condemnat (Federici, 2010; Ehrenreich i English, 2010) i on trobem formes sostenibles per al medi ambient amb remeis, consells, procediments per a la salut i el benestar físic. Perquè eren *coses que ma mare i m'auela sabien [...] És un entorn totalment natural, no hi ha perill de contaminació.* (Artesana Cosmètica Natural). Les formes de gestionar els recursos existents són sensibles a un territori que es percep com a *natural*, on l'explotació del mateix ha de mantindre'l lliure de contaminació per tal de preservar les facultats de les plantes que hi habiten.

Finalment, es té consciència de l'activitat que es genera des dels espais rurals i el seu valor per al territori. *Si no ho fem nosaltres, estes cases nostres se perdran, estos projectes seran uns altres* (Xef Restaurant Slow). Entonant un 'nosaltres', es posa damunt la taula la importància de cada iniciativa en la construcció d'un territori més sostenible socialment alhora que respectuós amb el medi ambient. Alerta també de potencials projectes que, sense la sensibilitat o amb visions de negoci més extractives, poden malmetre un camí encetat per un grapat d'iniciatives que mantenen un diàleg constant entre la sostenibilitat social amb diversos patrimonis culturals i naturals.

9. Discussió

Sobre els territoris rurals s'ha anat construint una visió de connexió més estreta amb la natura. Se li atorguen, doncs, una sèrie d'atributs que han de fer possible una bona part de la sostenibilitat del planeta. Això, en uns índex de predació i contaminació més baixos dels que es provoquen des dels àmbits urbans. Cal sumar, tal com es deriva de la literatura presentada, una gestió i una aplicació de normatives ambientals pensades des dels espais urbans. Tot i la recent entrada de les mirades rurals, amb el *rural lens* o el *rural proofing*, encara estem per veure les conseqüències de les noves normatives. Aquestes iniciatives, tot i ser envejables, al nostre territori hauran de contrarestar una inèrcia tècnica a les diverses administracions on subjau un centralisme i urbanocentrisme que es fa necessari trencar. D'una forma més clara, des del

Fòrum de la Nova Ruralitat⁴, es ve proposant un doble marc legislatiu. Això és, a grans trets, un marc específic per al rural, amb unes normatives que contemplen l'escala i les dimensions del que allí ocorre (Aparici et al., 2019). Ja que, amb la inèrcia actual, les normatives generalitzades no s'adeqüen a les necessitats d'una ciutadania que veu com s'entrebanquen iniciatives sostenibles, tant socialment com ambiental.

Les diverses iniciatives analitzades anteriorment mostren un panorama de producció moderna, adaptada a l'entorn i que té cura d'ell. Però que també defensa el seu rol davant el desenvolupament del *seu* territori, del seu treball quotidià en la transformació cap a uns espais rurals de referència en la sostenibilitat. I és amb aquests referents amb qui han de dialogar també les diferents administracions quan volen treballar la sostenibilitat ambiental, quan a cada racó es vol pal·liar els efectes del canvi climàtic cal assegurar amb els qui allí viuen i l'han conservat, amb la mesura de les seues possibilitats i circumstàncies, fins a la data.

Conservar-ho fins avui té la virtut de conèixer uns entorns naturals que, amb la gestió que es fa des de les seues iniciatives productives, han de suposar un alleujament a les catàstrofes climàtiques que vindran. La gestió del bosc no potser només una gestió pròpia de brigades forestals, ha de recolzar-se sobre una gestió social, productiva i ciutadana. La suma d'esforços requereix àmbits de participació; sempre fugint, clar està, de la instrumentalització de la ciutadania. Els espais rurals dinàmics i participatius són capaços de, per exemple, frenar el foc i pal·liar les greus conseqüències del canvi climàtic.

Aquest dinamisme, a més a més, és una crida al futur. Els diàlegs dins el marc del conservacionisme o dins el marc del desenvolupament rural han de contemplar una societat rural complexa: heterogènia, d'intenses mobilitats i afectada per normatives que sovint la incapaciten. Els seus potencials passen per revertir la insostenibilitat social a la qual l'aboquen el degoteig de joves qualificades actual. Així, amb l'enfocament de l'ecofeminisme s'ha de poder convertir els espais rurals en contextos atractius per a la vida de les joves, per a forjar projectes vitals interessants. I ací, la participació sobre el destí del territori on les persones viuen, el treball per a que les veus de dones i homes siguen escoltades, poden transformar les formes de vida i els entorns en alternatives que remen en favor de la sostenibilitat social i ambiental. En manifestar les ecodependències i interdependències es signifiquen les vulnerabilitats i les necessitats materials en un plànol de diàleg que té poc a veure amb les imposicions conservacionistes o amb certes instrumentalitzacions institucionals en nom del desenvolupament rural.

Com hem vist, el desenvolupament pot ser més sostenible quan la sostenibilitat social entra en joc i la mirada sobre les dinàmiques productives s'escolta amb amplitud i sense prejudicis.

10. Conclusions

L'acceleració del canvi climàtic que estem veient en pocs anys com a un fet insòlit a escala humana, ens situa davant la cruïlla temporal que afectarà ostensiblement les vides de les generacions futures. Les grans cimeres resten al dictat d'interessos que poca o cap sensibilitat tenen amb les persones que avui són xiquetes o amb qui seran la descendència d'aquestes.

⁴ El Fòrum de la Nova Ruralitat és un grup civil de pressió organitzat a partir de la celebració de les quartes Jornades de la Nova Ruralitat de Benlloc. Més informació a www.novaruralitat.org

Malgrat això, a una escala territorial menor trobem figures administratives (zones protegides, projectes Leader) que fan seu el discurs de la sostenibilitat ambiental. El desenvolupament més sostenible possible, el creixement menys predador, queden buits quan no atenen a allò que passa socialment en l'entorn on s'executen. Sembla clar en aquesta necessitat de diàleg, que el debat local front al no-local resta dinamitat quan la ruralitat manté cert dinamisme en base a la intensa mobilitat; i estaríem més sobre un desenvolupament nexogen (Bock, 2016) capaç d'articular les sinergies des de la *rural lens* i el *rural proofing*.

I això sense oblidar que el repte, de nou, connecta amb una escala planetària i amb aquella idea *glocal* ben entesa i participativa. Doncs tampoc pot servir la connexió amb els reptes globals de model homogeneïtzador a les directrius conservacionistes globals que no contempen les vides, cultures i necessitats locals. Autors com Whitesell, fa vora un quart de segle que encoratgen a «fomentar aliances mundials que donen suport a la resistència i l'autodeterminació locals però que no admetin l'aquiescència i la complicitat locals en favor de l'homogeneïtzació ambiental i cultural» (Whitesell, 1996: 432). Perquè, si ha de vindre un *Green New Deal* capaç de reequilibrar el territori i on les zones rurals tindran molt de protagonisme (Tejero i Santiago, 2019), compensarà fer-ho des de la participació i amb les mirades rurals. Al cap i a la fi, una ciutadania local articulada, esperonada a la participació i conscient dels reptes ambientals i la seua capacitat d'incidència pot ser un dels millors garants, a aquesta escala, davant el canvi climàtic.

Tal com apunten les prospectives del canvi climàtic, les possibles catàstrofes amb inundacions, incendis o d'altres crisis contenen perills per a les democràcies i aquells sistemes més participatius. Si més no, les vulnerabilitats socials d'un territori en *shock* devastat per alguna catàstrofe és un camp idoni per sembrar l'autoritarisme i els guanys socials, per minar la participació i les formes més democràtiques de gestió (Klein, 2007). Només un treball continuat, des de institucions que fomenten la participació i la confiança en les administracions pot, de manera preventiva, pot inocular els antídots davant derives cap a aquests sistemes més indesitjats. L'acceleració del canvi climàtic demana aquest esforç polític i de les administracions per a bastir una tasca inajornable, tant per als qui estem però sobretot per als qui venen i vindran.

Bibliografia

- Aparici, Artur; Querol, Vicent A. i Ginés, Xavier. (2019). “Nova Ruralitat i Despoblament”. *Cicle de Xerrades sobre Nova Ruralitat*.
- Bock, Bettina B. (2016). “Rural Marginalisation and the Role of Social Innovation; A Turn Towards Nexogenous Development and Rural Reconnection”. *Sociologia Ruralis*, 56(4), 552-573. <https://doi.org/10.1111/soru.12119>
- Bonnal, Philippe; Bosc, Pierre-Marie; Díaz, JM i Losch, Bruno. (2003). “Multifuncionalidad de la agricultura y nueva ruralidad. Reestructuración de las políticas públicas a la hora de la globalización”. *Seminario Internacional El Mundo Rural: Transformaciones y Perspectivas a la Luz de la Nueva Ruralidad*, Pontificia Universidad Javeriana, Clacso, Redcapa, Bogotá, 15-17. Recuperat de <http://www.era-mx.org/biblio/politica/NuevaRuralidad.pdf> [11-03-2019]

- Brockington, Dan, i Duffy, Rosaleen. (2010). “Capitalism and Conservation: The Production and Reproduction of Biodiversity Conservation”. *Antipode*, 42(3), 469-484. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2010.00760.x>
- Büscher, Bram; Sullivan, Sian; Neves, Katja; Igoe, Jim i Brockington, Dan. (2012). “Towards a Synthesized Critique of Neoliberal Biodiversity Conservation”. *Capitalism Nature Socialism*, 23(2), 4-30. <https://doi.org/10.1080/10455752.2012.674149>
- Camarero, Luis. (2017). “Por los senderos de la despoblación rural: notas desde la diversidad social”. *Documentación social*, 185, 19-35.
- Camarero, L. A. C. (2009). *La Población rural de España: de los desequilibrios a la sostenibilidad social* (27). Barcelona: Fundación “la Caixa”.
- Castellnou, M. (2020). Entrevista d’Antoni Bassas a Marc Castellnou [08/02/2020]. Recuperat de https://www.ara.cat/videos/entrevistes/Entrevista-Antoni-Bassas-Marc-Castellnou_3_2392590726.html [31-03-2020]
- Crouch, D. (2006). “Tourism, consumption and rurality”. En P. Cloke; T. Marsden i P. Mooney (Eds.), *Handbook of rural studies* (pp. 355-364). London: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781848608016.n25>
- D. O. E. F. R. Affairs (2017). Rural proofing. Practical guidance to assess impacts of policies on rural areas. Recuperat de https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/600450/rural-proofing-guidance.pdf [15-12-2019]
- Eagar, Daygan. (2013). “International Best Practice and the Rural-Proofing of Policy: Opportunities for the South African Context”.. Recuperat de https://rhap.org.za/wp-content/uploads/2014/08/RHAP-Review-of-international_best_practice_rural_policy-2013.pdf [10-10-2019]
- Ehrenreich, B., i English, D. (2010). *Por tu propio bien. 150 años de consejos expertos a las mujeres*. Madrid: Capitan Swing.
- ENRD. (2014). Community-led local development. Cohesion policy 2014-2020. Recuperat de http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/community_en.pdf [12-01-2020]
- Esparcia, Javier; Escribano, Jaime i Serrano, J. Javier. (2015). “From development to power relations and territorial governance: Increasing the leadership role of LEADER Local Action Groups in Spain”. *Journal of Rural Studies*, 42, 29-42. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.09.005>
- Federici, S. (2010). *Calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación originaria*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Ferreres Bonfill, Juan Bautista, i Querol Vicente, Vicente Alberto. (2019). “La multifuncionalidad del espacio rural: la puesta en valor de los recursos vinícolas como factores de desarrollo local en el interior norte valenciano”. *TERRA: Revista de Desarrollo Local*, 5), 126. <https://doi.org/10.7203/terra.5.14818>

- Gómez Benito, Cristóbal, i Díaz Méndez, Cecilia. (2009). “La juventud rural en el cambio de siglo: tendencias y perspectivas”. *Revista de Estudios de Juventud*, 87), 125-144. Recuperat de <http://www.injuve.es/sites/default/files/Revista-87-capitulo-8.pdf> [15-01-2020]
- González, M. (2006). “Las perspectivas de los agentes sociales ante cuestiones ambientales: Elementos para su comprensión”. En L. C. Camarero (Ed.), *Medio ambiente y sociedad. Elementos de explicación sociológica* (pp. 216-241). Madrid: Thomson-Paraninfo.
- Herrero, Yayo. (2015). “Apuntes introductorios sobre el ecofeminismo”. *Centro de Documentación Hegoa. Boletín de recursos de información*, 43, 1-12.
- Kay, Cristóbal. (2009). “Estudios rurales en América Latina en el periodo de globalización neoliberal: ¿una nueva ruralidad?”. *Revista mexicana de sociología*, 71(4), 607-645. Recuperat de <https://www.redalyc.org/pdf/321/32113274001.pdf> [22-01-2019]
- Klein, N. (2007). *La Doctrina del Shock*. Barcelona: Paidós.
- Lage, X. A. (2003). *Bosques, sociedad y cultura forestal en Galicia*. Vigo: Universidade de Vigo.
- Lash, S., i Urry, J. (1998). *Economías de signos y espacio. Sobre el capitalismo de la posorganización*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Government, N. A. L. (2019). Rural Lens. Assessing Regional Policy Implications. A Guide for Public Bodies. Recuperat de <https://www.gov.nl.ca/pep/files/Rural-Lens.pdf> [17-01-2020]
- Oliva, J. (2006). “Movilidad laboral y estrategias de arraigo rural”. *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, nº 211, 2006, págs. 143-187.
- Oliva, J. (2018). *Movilidades, Trayectorias vitales y sostenibilidad social*. Pamplona: UPNA.
- Payne, A., i Phillips, N. (2011). *Desarrollo*. Madrid: Alianza.
- Prats, F.; Herrero, Y. i Torrego, A. C. (2016). *La gran encrucijada. Sobre la crisis ecosocial y el cambio de ciclo histórico*. Madrid: Libros en Acción.
- Querol, Vicent A; Ginés, Xavier i Aparici, Artur. (2020). “Nueva ruralidad y generación de discursos sociales desde el ámbito productivo: pastoreando significados (Castellón, España)”. *AGER. Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 28), 161-183.
- REDR. (2018). Analizando el medio rural en clave positiva. Recuperat de <https://issuu.com/redr/docs/redpoblar> [11-01-2020]
- Requena, M. (2015). *Entre natros i mosatros: representacions socials, discursos agraris i discursos mediambientals al Delta de l'Ebre i l'Albufera de València*. Universitat de València.
- Requena, Marina, i Moreno, Guillermo. (2019). “Another Turn of the Screw on the Environmental Opinions: Utilising Surveys and Social Discourses to Investigate the Social Perception of Environmental Issues”. *Conservation and Society*, 17(1), 38-50. <https://doi.org/10.4103/cs.cs.16.48>

- ROMA. (2015). The Rural and Northern Lens. A Voice for Rural and Northern Ontario. Recuperat de <https://www.roma.on.ca/ROMA-Docs/Reports/2015/AVoiceforRuralandNorthernOntario201501.aspx> [09-10-2019]
- Salobral Martín, N. (2017). “Transformaciones del trabajo desde una perspectiva feminista”. En VV.AA. (Ed.), *Economía Feminista. Una alternativa al capitalismo*. San Sebastián: Gakoa Liburuak.
- Sampedro Gallego, R. (2008). “Cómo ser moderna y de pueblo a la vez: los discursos del arraigo y del desarraigo en las jóvenes rurales”. *Revista de Estudios de Juventud*, 83), 179-193. Recuperat de <http://www.injuve.es/sites/default/files/RJ83-12.pdf> [12-06-2017]
- Sampedro Gallego, R. (2014). “Conciliación de la vida familiar y laboral en el medio rural: género, trabajo invisible e “idilio rural””: En *Mujeres rurales: estudios multidisciplinares de género*. En (pp. 81-93). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- Sherry, Erin, i Shortall, Sally. (2019). “Methodological fallacies and perceptions of rural disparity: How rural proofing addresses real versus abstract needs”. *Journal of rural studies*, 68, 336-343. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.12.005>
- Shortall, Sally, i Alston, Margaret. (2016). “To Rural Proof or Not to Rural Proof: A Comparative Analysis”. *Politics & Policy*, 44(1), 35-55. <https://doi.org/10.1111/polp.12144>
- Toledo, Víctor Manuel. (1995). “Campesinidad, agroindustrialidad, sostenibilidad: los fundamentos ecológicos e históricos del desarrollo rural”. *Cuadernos de trabajo*, 3, 1-45.
- Wallace, A., i Boylan, C. (2007). *Reawakening education policy and practice in rural Australia*.
- West, Paige; Igoe, James i Brockington, Dan. (2006). “Parks and Peoples: The Social Impact of Protected Areas”. *Annual Review of Anthropology*, 35(1), 251-277. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.35.081705.123308>
- Whitesell, Edward A. (1996). “Local struggles over rain-forest conservation in Alaska and Amazonia”. *Geographical Review*, 414-436. <https://doi.org/10.2307/215505>
- Woods, Michael. (2007). “Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place”. *Progress in Human Geography*, 31(4), 485-507. <https://doi.org/10.1177/0309132507079503>
- Woods, M. (2011). *Rural*. New York: Routledge.